

## ПРО СКЛАД І КОМПЕТЕНЦІЮ БОЯРСЬКОЇ ДУМИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Сучасні дослідники історії вітчизняного парламентаризму пов'язують його предісторію і першовитоки з існуванням за часів Київської Русі таких інституцій державної влади як віче, боярська рада і князівські з'їзди (снеми) [1]. Саме вони грали роль активного стабілізуючого чинника політичного життя давньоруської держави, особливо у додержанні легітимності князівської влади, подоланні міжусобиць.

Ще історики XIX – початку XX ст., вивчаючи організацію державної влади в Київській державі, звернули увагу на державотворчу роль віча як органу народоправства і боярську думу при великому київському князі та князях окремих земель [2]. Наш видатний історик М.Грушевський, відомі історики українського права М.Чубатий і Р.Лашенко, державознавець С.Дністрянський вбачали в структурі Київської держави та в структурі провідних західноєвропейських держав тієї доби багато спільних рис, що, на їх думку, давало підстави зарахувати Русь-Україну до розвинених європейських держав [3].

Визначні радянські історики Б.Д.Греков [4], Б.О. Рибаків [5], Л.В. Черепнін [6], В.Т. Пашуто [7], С.В. Юшков [8], М.М. Тихомиров [9], І.Я. Фроянов [10], традиційно акцентували увагу на проблемах князівської влади і народних мас в Київській Русі. Зокрема, С.В. Юшков заперечував існування боярської думи як державної інституції, адже «ніде літопис не говорить про організацію боярської думи, про зміну особистого складу її, про її постанови. Не дійшло до нас ні одного законодавчого акта, який би був результатом її законодавчої або законодавчої діяльності» [8, с.19]. Зате В.Т. Пашуто вважав: «Феодальна рада при князі – однопалатний або становий орган, давній, стійкий інститут політичного ладу Давньої Русі» [7, с.19]

На нашу думку, сучасний російський дослідник історії держави і права Давньої Русі І.В. Петров переконливо довів зародження та існування ради знаті при київському великому князі з кінця IX – в X століттях, але її компетенцію автор звів головним чином до участі у здійсненні представницької військової та зовнішньополітичної функцій князівської влади [11, с.130–150].

Отже, питання про склад, компетенцію боярської думи та порядок її роботи залишається складним і до кінця нез'ясованим. Звернувшись до першоджерел [12] і праць визначених істориків минулого, спробуємо дослідити окремі аспекти цього важливого питання в історії вітчизняного державотворення. Воно розглядається з урахуванням особливостей розвитку давньоруської держави у IX-XI ст.(період ранньофеодальної монархії) і XII-XIV ст.(період феодальної роздробленості Київської Русі).

Боярська рада, як і віче, виросла з давніх демократичних традицій нарад старійшин родів, общин, племен, які стали в період становлення станового суспільства у східних слов'ян невід'ємною частиною дружинної знаті. З формуванням та зростанням феодального землеволодіння роль органів громадського самоврядування трансформується в напрямку до держав-

вних інституцій. Великий князь ухвалював свої найважливіші рішення, якщо на це була згода його оточення дружини, бояр – «княжих мужів», які утворювали феодальну раду при князеві [13, с.62]. За звичним порядком князь не розпочинав справ, «не поведав мужем лепшим думы бояр», «не сгдав с мужами своїми». Мабуть, ця рада існувала з самого початку існування єдиної давньоруської держави. Першу письмову згадку про роль бояр при князеві ми знаходимо в літописі, де йдеться про договір 911 р. князя Олега з Візантією і згадуються племінні князі, «великі» і «світлі» бояри, від імені яких укладався договір. (Лавр. 911).

**Склад боярської думи.** Спочатку це був дружинно-боярський дорадчий орган. М.С. Грушевський вважав, що склад боярської думи міг постійно змінюватись в залежності від вирішуваних разом з князем державних справ [14, с.214]. Так, Святослав «поча думати с дружиною своею», «бе бо Володимер любя дружину, и с ними думая о строи Земленем, и о ратех и уставе земленем.» (Лавр., 996 р.). Як слушно зазначав М.В. Довнар-Запольський, саме з Володимира Святого розпочинається розширення складу боярської ради, викликане змінами в управлінні державою і характеру великокнязівської влади [15, с.253–254]. Вона стає постійною радою князя по справах воєнного і земського управління.

Загальне визначення боярської верхівки княжої дружини в літописах очевидно включає «старшу», «передню» і «молодшу». Коли Святослав Ольгович дізнався про вбивство брата Ігоря, то «сзывает дружину свою старейшую и яви им» (Іпат'єв., 1147 р.). Пізніше, про смерть самого Святослава сповіщають його сина: «Се же створи княгини, сгдавши с пискуном и с мужи князя своего с передними» (Іпат'єв. 1164 р.). Літописці завжди розрізняли в складі княжої дружини «бояр» і «прочих вой», або «всю дружину», дружину «лучшую», «первую», «переднюю», «малую», «отню» (тобто яка перейшла від батьків – В.Є.) тощо. Диференційовано підходили літописці і до поняття «муж», у більшості випадків тотожне поняттю «дружинник» [6, с.378]. Як вважав М.Ф. Володимирський-Буданов, всякий служивий боярин був членом думи, адже саме в цьому була його боярська відзнака [16, с.70]. Тобто це було право і обов'язок боярина стати членом боярської думи як вассала великого князя.

З розвитком феодального землеволодіння у XI ст. до складу боярської думи київським князем залучались великі феодалі-землевласники. Боярсько-дружинні землеволодіння охоронялися законодавством, за феодалами закріплювалися особливі привілеї, зафіксовані у правових пам'ятках, передусім у Руській Правді. С.В. Юшков вважав, що разом з дружиною діяльність князя спрямовувала родоплемінна знать, яка виросла у великих землевласників [8, с.55]. Р. Лашенко теж вирізняв бояр-дружинників і бояр земських [17, с.119]. Зрозуміло, що і ті, й інші були власниками феодальних вотчин, були у васальній залежності від великого київського князя чи князів земель. Але очевидно, що рада князя з першими стосувалася переважно військових справ, князя і дружини, рада з земськими боярами – і тих і інших. Вибір порадників і кола обговорюваних питань залишався за князем.

На першому етапі розвитку Давньоруської держави до боярської ради, як свідчать літописні пам'ятки, з часів Володимира Великого, залучались і старійшини, «старци градские», яких літописець вирізняє серед бояр. У Києві в 1083 р., коли князь Володимир святкував вдалий похід на ятвягів, «реша старци и боляре» принесли жертви язичьким богам. З приводу прийняття християнської віри Володимир знову «созва боляри своя и старци градские» [12]. Після прийняття християнства великий київський князь почав запрошувати на раду і на віча митрополита, єпископів. Так, за порадою єпископів, він відмінив віри і став страчувати розбійників, але потім потреба в коштах примусила прийняти рішення: «реша епископи и старци и рать многа; оже вира, то на оружьи и на коних буди» (Лавр.996 р.). Залучення до боярської ради «старцев», митрополита, інших духовних осіб надавало рішенням ради загальнодержавного і громадського значення, адже вони приймались найвпливовішими особами держави чи окремої землі, санкціонувались церквою. З цією метою Володимир запрошував до ради і старійшин інших міст (пригородів): «сзывает боляре своя, и посадники, старейшины по все градом» (Лавр. 996 р.).

Приклад Володимира Святославича наслідували пізніше його наступники. Так, 1096 р. князі Святополк і Володимир Мономах запрошували Олега Чернігівського в Київ, щоб «положить ряд перед епископами, игуменами и мужами отцов наших» (Лавр. 1096 р.).

Черепнін Л.В. детально проаналізував за Лаврент'євським літописом різні прошарки пануючого класу феодалів, складу князівської дружини і горожан [6, с.378]. Він звернув увагу, що літопис дає такі визначення князівського оточення: «князи...боляре и вельможа и вся дружина», князь «с городовыми детми... и со всеми боляры», князь «и княгини его, и боляре, и все мужи..., игумени же, и попове, и черньци, и пресветлый клирос, и все гражане», с «боляром и гриднем, и соцьким и десяцьким и нарочитым мужем...» Різні політичні обставини диктували очевидно той чи інший склад боярської ради. Поряд з боярами, «нарочитими мужами», знатними горожанами і духовними особами в радах брали участь і члени княжої родини (брати, діти, іноді – княгині). Отже, найбільш незалежними від князівської волі були представники міського патриціату, бояри земські, які не були посадовими особами князя і нерідко виступали посередниками між князем і вічем.

Таким чином, склад боярської ради був досить визначений і по-своєму представницький, хоч не регламентований жодним законом. Крім дружини – служилих бояр, в раді могли брати участь земські бояри, старійшини інших міст і земель, вище духовенство, які мали значний вплив на політику князя. З числа бояр князь призначав для управління окремими територіями посадників, тисяцьких, воевод. М.В. Володимирський-Буданов вважав, що число тих, хто мав право приймати участь у раді, дорівнювало числу бояр певної землі, звиклих терміново на раду. Тож боярська рада набувала й виразного сословного характеру.

Князі вправі були змінити склад ради і нерідко використовували це право, але її сословний характер залишався незмінним. Всеволод Яросла-

вич під кінець життя відсторонився від «дружини своєю первья» і «нача любити смысл уных, свет творя», з тими дружинниками, яких привів до Києва, зайнявши стіл (Лавр., 1093 р.). Невдоволений радою, яка не підтримала його військові задуми, Володимир Мстиславович, «възрев на децкыя» сказав: «А се будутъ мои бояре» (Ігнат'єв. 1170 р.). Проте такі зміни в складі боярської ради були рідкісними і, судячи з літописів, сучасниками засуджувались.

**Компетенція боярської думи.** Вона бере безпосередню участь у вирішенні державних справ. Її роль в XI – XII ст. у державному житті зростає. Їй належить, разом з вічем, право покликання князя і укладання «ряду» з ним. 1169 р. князь Мстислав Ізяславович уклав «ряд с братьєю, и дружиною, и с кыяны» (Лавр., 1169 р.). 1177 р. володимирський князь Всеволод казав своєму супернику, ростовському князю: «Брате! Оже ты привели старейшая дружина,... а мене был с братом Бог привел и владимирци» (Лавр., 1177р.).

Бояри беруть участь у вирішенні питань розподілу столів між князями в умовах послаблення влади київського князя й посилення впливу місцевих феодалів у XII-XIV ст. Так, за участю бояр на феодалному снємі в Уветичах 1100 р. йшлося про розподіл ленів. На з'їздах розглядалися також питання нового законодавства, вирішувались питання війни і миру з іноземними державами, планувались заходи щодо охорони торговельних шляхів. Очевидно, вирішальну роль в підготовці з'їздів та їх рішень, введення нових законів відігравали бояри. Так, Правда Ярославичів, введена як частина Просторової редакції Руської Правди, повідомляє: «По Ярославе же паки совокупишесе сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи его: Коснячко, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати...» [18, с.30]. Володимир Мономах для обговорення і видання Уставу «о резах» скликав нараду в селі Берестовім своїх «мужів», серед яких були три тисяцьких – київський Ратібор, белгородський Прокопій і переяславський Станіслав, а також «Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа» [18, с.33]. Отже, тут вписані імена тих «мужів», які приймали, очевидно, найактивнішу участь у підготовці законодавчих актів, і «установили» їх.

Давня традиція спільної законодавчої діяльності князя з боярами почала широко використовуватись ще великим київським князем Володимиром Святославовичем. Великий князь започаткував традицію вирішення релігійних справ за участю бояр – щодо язичницьких жертв, виборі релігії, прийняття християнства грецького обряду. Народ тоді казав: «Аще бы се не добро было, не бы сего князь и бояре прияли» (Лавр., 988 р.). Володимир довірив своїм боярам судити свою жінку Рогніду за замах на його життя: «Володимер, созва боляр и поведал им; они же сказали: не лишай ее жизни ради дитяти сего, но возстанови отчину ея и дай ей с сыном своим» (Лавр., 1128 р.). Великий князь зробив так, як порадили бояри.

Цієї традиції додержувались, як правило і наступні князі. 1097 р. Київський князь Святополк, схопивши князя Василька, «созва бояр и кыян и поведа им» про його вигадану провину (Іпат'єв., 1097 р.). За традицією бояри і вищі духовні ієрархи приймають участь у вирішенні церковних справ.

Так, уставна грамота Всеволода про церковні суди дана ним за порадою з владикою і «своею княгиною, и с своими боярами и с десятью соцкым, и с старостами». Як відомо, Устав князя Ярослава Мудрого про церковні суди він «сгадал емь с митрополитом киевским и всея Руси Иларионом» [18, с.33]. Як свідчать літописи, князі Київської Русі видавали закони після їх детального обговорення з радою бояр та церковних ієрархів. Так започатковувалась «симфонія влад» – принцип влади, запозичений з Візантії.

Боярська рада бере участь у вирішенні питань державного устрою, управління, земських справ, організації народних ополчень. Її члени очолюють його, коли цього не може зробити князь. Договори укладаються теж від імені князя і «всякого княжя». «Великий князь наш Игорь, и боляре его и людье вси русьтии послаша к великим царем гречьским» при укладанні миру з ним (Лавр., 945 р.).

Отже, до сфери діяльності боярської ради входили практично всі питання з керівництва центральними і місцевими органами управління, з оборони земель від вторгнення ззовні, зовнішньої політики. В умовах феодальної роздробленості Русі заснування в окремих князівствах особистих династій було одним із чинників, що сприяли зміцненню панівного класу феодалів. Але в його межах між боярством та князями, які прагнули до посилення своєї влади, розгорнулася запекла боротьба, що впливала на становище князівської влади, а відтак і на форму правління цього князівства чи землі [18, с.41].

М.Ф. Володимирський-Буданов вважав, що «тісний зв'язок боярської думи з князем зберігався лише до тих пір, поки дума складалась головним чином з дружинників князя, які переїжджали з ним із однієї землі до іншої. З посиленням в думі земського елемента рада бояр одержує все більшу самостійність і стає ближче до віча, ніж до князя» [13, с.103]. Справді, в Києві 1146 р. Гліб, Лазар та інші бояри, що входили до ради князя Ігоря, приєднались до думки віча і запросили на київський стіл іншого князя. У таких випадках повноваження віча і бояр окремих земель переважували рішення князя. В 1177 р. Всеволод, князь Володимирський, під час боротьби з Мстиславом Ростовським послав до нього пропозицію про мир, до чого схилився і Мстислав, але ростовці і бояри сказали йому: «Аще и ты мир даси ему, но мы ему не дамы» (Лавр., 1146, 1177 рр.). Князь вимушений був погодитись з цим рішенням. Отже, наявність в боярській думі міських і земських представників – старійшин, духівництва, купецтва, місцевих феодалів або земських бояр – робила її більш самостійною. Коли князі втрачали столи або у зв'язку з їх смертю боярська дума перебирала на себе повноваження державного або земського управління, вона відновлювала князівську владу [19, с.56].

**Порядок роботи боярської думи.** Хоч вона не мала чіткої організаційної структури, проте її діяльність була досить стабільною. Зрозуміло, великий князь міг самостійно ухвалювати те чи інше рішення, однак він був зацікавлений в тому, щоб рішення, які він вважав найважливішими, підтримувалися впливовими особами держави [18, с.62]. Адже бояри були не лише досвідченими політиками, а й сильними своїми полками, багатст-

вом, землями, підтримкою населення, навіть впливом на інших князів, зв'язками з їх однодумцями.

Як свідчать літописи, робота боярської думи, її склад регламентувалися ustalеним звичаєм, характером і колом питань, що підлягали обговоренню. І хоч князь не мав обов'язку скликання думи, додержуватись її повноти і навіть виконувати її рішення, літописи фіксують такі думи як повсякденне явище політичного життя давньої Русі. Зазвичай, він нічого не розпочинав, не «созва бояры своя и старци градские», «не сгадав с мужьми своїми». Володимир Мономах в «Повчанні» радив своїм синам вставати до сходу сонця і, помолившись Богу, «седше думати с дружиною, или люди оправливати (тобто судити – В.Є.), или на лов ехати» (Лавр.1096 р.).

Рідкі випадки ігнорування думи, порушення взаємин з князем встановленого порядку, судячи з літописів, засуджувались сучасниками. Так, за Іпатьєвським літописом князь Володимир Мстиславович 1169 р. переступив хрестоцілування на вічі і пішов на союз з ватажками берендичів проти київського князя Мстислава Ізяславича. Коли він сповістив боярам своє рішення, ті відповіли йому: «О собе, княже, замыслил, а не идем мы с тобой. Мы того не ведали». Старша дружина не поїхала з Володимиром. Коли ж берендичі побачили його без союзників і «княжих мужей», то зустріли його стрілами, і князь був примушений тікати. Іншого разу чернігівський князь Святослав Всеволодович вирішив напасти на Давида Ростиславича, «сдумав с княгинею своею. И с Кочкарем, милосником своим, и не поведе сего мужем своим лучшим думы своею» (Іпат'єв., 1180 р.). Але таке ігнорування князем «лепших мужей» супроводжувалось несприятливими наслідками і для самого князя, і для держави. Зокрема, Святослава «мужи смысленыи» ледве переконали не виступати одному проти половців, а просити допомоги у інших князів. За намір боротьби з Ростиславичами йому довелося вислуховувати докори за порушення хрестоцілування, встановленого порядку.

У період феодальної роздробленості, коли в боротьбі з боярством і під час міжособних війн князі часто втрачали свої «столи», особливого значення набув порядок їх зайняття, який розроблявся на снємах за участю бояр, на княжих радах. Тоді ж велике значення поряд з боярською думою набувають і княжі снєми, а саме представницькі органи від князівств для вчинення особливо важливих справ в державі.

За Лаврент'євським літописом склад присутніх на снємах бояр і порядок обговорення залежали від характеру обговорюваних питань. Так, снєм 1073 р., який зібрався у Вишгороді, ухвалив Правду Ярославичів. Тут були присутні три князі Ярославичі – Ізяслав, Святослав, Всеволод, їхні дружинники, митрополит, єпископи, ігумени [18, с.66]. Коли на снємі в Уветичах йшлося про розподіл ленів, «ста Святополк с своею дружиною, а Давыд и Олег с своею, розно, кроме себе». Така обережність зберігалась і на Долобському снємі 1103 р.: «и седе Святополк с своею дружиною, а Володимер с своею в едином шатре. И почаша думати». (Лавр., 1100,1103 рр.). Таким чином, загальному рішенню передували окремі, а потім і об'єднані засідання дум.

Взагалі деякі літописні статті, як помітив Л.В. Черепнін, являють собою як би протокольні записи боярських засідань [6, с.381]. Справді, такий характер, зокрема, носить оповідь про обговорення на раді з князем Мстиславом 1170 р. питання про захоплення половцями торгових шляхів. Питання це потім було перенесено на снем (Іпат'єв. 1170 р.). На Долобському снемі Володимир Мономах запропонував Святополку, як старшому, почати нараду, щоб разом «промыслить о Руской земле». Проте той відмовився, в свою чергу запропонувавши це зробити князю Володимиру. Тоді той сказав: хоч і твоя і моя дружини заперечують необхідність війни з половцями, щоб не погубити смердів з їх господарством, мені дивно, що смердів жалієте, а того не подумаете, що на весні прийде половчин, прониже стрілою смерда, забере його коняку, і жону його, і дітей його, і все спалить. І тоді сказала старша дружина: «Право, воистину так». Тоді і Святополк сказав: «Я, брат, готов с тобой». Як видно з вищенаведеного, переконання аргументами, право старшого з князів відкривати засідання були усталеним звичаєм порядку роботи як снемів, так і боярських дум.

Прийняте важливе рішення чи «ряд» з князем завершувалося хрестоцілуванням, тобто присягою князя і бояр. Цей ритуал згадується в літописах часто, зокрема, в Іпат'євському літописі за 1164 р., коли вдова чернігівського князя Святослава домоглась у старшої дружини затвердження «стола» за своїм сином Олегом: «сгадавши с пискупом и с мужем князя своего с передними и целоваша Св. Спаса, на том; первое целова пискуп Антон Св. Спаса и потом дружина целоваша». Цьому ритуалу надавалось особливого значення при «вокняжінні»: «Князь великий Всеволод созва всех бояр своих с городов и с волостей, и игумены, и попы, и купца, и дворяны, и все люди, и да и сыну своему Юрью Володимер по себе, и води всех ко кресту, и целоваша вси людии на Юрью», – повідомляє Іпатьєвський літопис за 1212 р.

Зазвичай боярські думи відбувались у княжому палаці, куди з'їжджались запрошені. Літописець згадує, зокрема, таке засідання у Володимир-Волинську: «В едину ночь присла по мя князь Давыд. И приход к нему, и сидяху около его дружина, и псадив мя, рече ми...» (Лавр., 1097 р.).

Таким чином, політичні інтереси кожного князя диктували необхідність постійної співпраці з боярською думою. М.С. Грушевський писав, що боярська дума «безперечно була інститутом і князь був зобов'язаний радитися в усіх важливих справах з усіма старшими боярами» [20, с.228]. Очевидно, частіше за все діяла княжа дума з служилих бояр: тисяцький (згодом – воевода), посадник, милостник, дворецький та інші огнищани. Ця княжа дума, як вважали Ф.Г. Еверс, М.В. Дьяконов, була установою постійною, діючою щоденно. Обговорення на ній стосувалося поточних справ управління. Обговорення ж переважно політичних питань, пов'язаних з порядком зайняття столів, новим законодавством, соціально-економічними проблемами, комплектуванням ополчень, вирішення питань війни і миру, дипломатії тощо потребувало участі земських бояр і старійшин, а отже, боярської ради за більш широким і представницьким складом.

Громадська думка давньої Русі надавала великого політичного значення ролі боярської думи і вважала її необхідною умовою доброго управління. Якщо князь «думи не любяшет с мужами своїми», для літописця це

ознака недоброго князя. З нею пов'язувалися доля самого князя й його землі. Даниїл Заточник, мабуть на початку XIII ст., писав, звертаючись до князя: «с мудрим думцею князь висока стола додумается, а с лихим думцею думает, і малого стола лишен будет», «умных дума добра, тех бо и полцы крепцы и грады тверды» [20, с.67]. Вся діяльність князя – законодавча, адміністративна, судова здійснювались при постійній і безпосередній участі боярської думи – представницького органу Київської Русі.

**Список літератури:** 1. Мироненко О.М. Більш витокив вищизняного парламентаризму // Правова держава. Вип.8. К., 1997; Томенко М.В. Український парламентаризм у контексті історичного досвіду та сучасної практики // Хронька. 2000. 1998. №27–28; Федоренко Г. Український парламентаризм: історичні паралелі // Выче. 1998. №4; Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.С. Шемчушенка. К., 1999. 2. Эверс Ф.Г. Древнейшее русское право в историческом его развитии СПб., 1835; Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси: Репринт с издания 1902, 1892 гг. М., 1994; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов на Дону, 1995; Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Изд. 4-е, испр. и доп. СПб., 1912; Довнар-Запольский М.В. Дружина и боярство // Русская история в очерках и статьях (Б. м. б. г.). Т.1; Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб., 1910; Любавский М.К. Лекции по древней русской истории до конца XVI века. Изд. 4-е, доп. СПб., 2000. 3. Грушевський М. Ллюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1912 р. К., 1990; Очерки історії українського народу. К., 1990; Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права. К., 1994; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. К., 1998; Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага, 1923. 4. Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. 5. Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX–середины XIII века // Вопросы истории. 1962. №4. 6. Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X–XII вв. // Истор. записки. 1972. Т.89. 7. Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Новосельцев А.П. и др. Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. 8. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992. 9. Тихомиров М.Н. Древнерусские города Л., 1978. 10. Фроянов Н.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980. 11. Петров И.В. Государство и право Древней Руси (750–980 гг.) СПб., 2003. 12. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись. М., 1997 (далі – Лавр.); Т.П. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е СПб., 1908 (далі – Ипатьев). 13. Історія держави і права України: Підручник у 2-х т. / За ред. В.Я. Тація А.Й. Рогожина. Т.1. Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. К., 2000. 14. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия. К., 1990. 15. Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. Т.1. М., 1904. 16. Владимирский-Буданов Л.В. Обзор истории русского права. Ростов на Дону, 1995. 17. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. К., 1998. 18. Хрестоматія з історії держави і права України. Т.1. З найдавніших часів до початку XX ст.: навч. посібн. для юрид. вищих навч. закладів і фак-тів. У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. За ред. чл.-кор. АПН України В.Д. Гончаренка. К., 1997. 19. Коцур А. Українська державність: історія та сучасність. Чернівці, 2000. 20. Грушевський М.С. Історія України-Русі. В 11-ти т., 12 кн. / Ред. кол.: П.С. Сахань (гол.) та ін. Т.3. К., 1993. 21. Памятники древней литературы. Вып. III. Л., 1932.

*Надійшла до редколегії 29.07.03*